

Die Stiftung für liberale Politik

Friedrich Naumann
Stiftung

Igor Graovac
Dragan Cvetković

**LJUDSKI GUBICI
HRVATSKE
1941.-1945. GODINE:
PITANJA, PRIMJERI,
REZULTATI...**

Zagreb 2005.

[DIJALOG]

Biblioteka *Dijalog*

Monografije/knjige sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara* iz Hrvatske, Srbije... (1.):

LJUDSKI GUBICI (1.1.)

Knjiga 1: Igor Graovac - Dragan Cvetković,
Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine:
pitanja, primjeri, rezultati... (1.1.1.)

Uredništvo biblioteke:

Hans-Georg Fleck, Savezna Republika Njemačka

Dušan Gamser, Srbija i Crna Gora

Igor Graovac, Republika Hrvatska (RH)

Recenzenti:

Ivo Goldstein

Zdenko Radelić

Izdavači: Zajednica istraživača *Dijalog*.

Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga (*Dijalog*), i
Zaklada *Friedrich Naumann*, Zagreb

Urednica: Daniela Krivda

Lektura i korektura te prijevodi tekstova sa srpskoga na hrvatski te sažetaka na engleski i njemački jezik: *Dijalog*

Grafičko oblikovanje: Barbara Galant

Korice: Boris Ljubičić

Tisak: *Grafocentar*, Sesvete

ISBN 953-7267-01-6 (*Dijalog*).

ISBN 953-6922-12-6 (Zaklada)

Zagreb, prosinac 2005.

Objavlivanje je knjige ostvareno
i uz financijske potpore Ministarstva
znanosti, obrazovanja i športa RH
te Instituta *Otvoreno društvo* –
Hrvatska, Zagreb.

SADRŽAJ

Uvodne napomene (<i>Daniela Krivda</i>)	5
<i>Igor Graovac</i>	
Žrtve i/ili stradalnici te suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka:	
- Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?	25
- Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka	39
<i>Dragan Cvetković</i>	
Ljudski gubici Hrvatske prema popisu <i>Žrtve rata 1941.-1945.</i> iz 1964. godine. Analiza trenutačnog stanja prema do sada obavljenoj reviziji:	
- Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine	53
- Stradalo stanovništvo Hrvatske 1941.-1945. u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije	77
- Stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. u zarobljeničkim logorima	99
- Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. i njihova socijalno-ekonomska struktura	113
<i>Igor Graovac</i>	
Stradanja katoličkog svećenstva u partizanima te Hrvata i Srba od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj:	
- Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. godine	149
- Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj	163
- Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj	179

Prilozi (<i>Igor Graovac</i>):	
- Izvori i literatura	199
- Kratice	213
- Kazalo	217
- Popis plenarnih izlaganja i saopćenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa deset skupova (1998.-2005.) i u devet knjiga/zbornika radova (2000.-2005.) <i>Dijaloga povjesničara/istoričara</i>	245
Sažetak na hrvatskom, engleskom i njemačkom te rezime na srpskome jeziku	259
Sadržaj na engleskom, njemačkom i srpskome jeziku	279

Daniela Krivda

.....
Uvodne napomene

Autori knjige (ovdje navedeni prema broju priloga u knjizi, a ne prema, primjerice, abecednom redu) – Igor Graovac iz Zagreba, Republika Hrvatska (RH), i Dragan Cvetković iz Beograda, Srbija i Crna Gora (SiCG), prije Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) – sudionici su *Dijaloga povjesničara/istoričara*, međunarodnih znanstvenih skupova povjesničara te, u manjem broju, i drugih znanstvenika (u cijelosti i ne samo njih), a prije svega iz RH i SRJ, sada SiCG, te, također u manjem broju, i drugih zemalja: Republika Austrija, Republika Bosna i Hercegovina (R BiH), Republika Mađarska (RM), Republika Poljska, Savezna Republika Njemačka (SRNj), Sjedinjene Američke Države i Švicarska Konfederacija, koji se, u organizaciji njemačke liberalne Zaklade *Friedrich Naumann/F. Naumann Stiftung. Die Stiftung für liberale Politik (FNSt)*,¹ održavaju još od 1998. u RM (prva

---

¹ *FNSt* potiče, u sklopu duhovnoga i političkog liberalizma, razvoj demokracije, države zasnovane na pravu i djelotvornog poretka u tržišnom gospodarstvu. To čini u suradnji s (liberalnima) političkim strankama te raznim organizacijama civilnog društva, među ostalim, već više od jednoga desetljeća, i na prostorima bivše *druge/socijalističke Jugoslavije*, sa uredima najprije – do 1997. godine – u Ljubljani, Republika Slovenija, potom Zagrebu, a od 2001. i u Beogradu, potom i u Sarajevu, R BiH. *FNSt* je, u tom sklopu, iako organizacija za političko obrazovanje (*civic education*), organizirao i deset spomenutih susreta *Dijaloga povjesničara/istoričara* (1998.-2005.) te, potom, i tri susreta *unutarnjeg dijaloga bosanskohercegovačkih historičara/povjesničara/istoričara* (2003.-2004.), i to iz sljedećih razloga:

Sa stajališta FNSt-a ophođenje nekog društva s vlastitom prošlošću sa susjednim narodima bez predrasuda nužan je preduvjet razvoja demokratskog društva. Naime, društvo u kojemu egzistiraju

četiri skupa u Pečuhu) te, potom, naizmjenično u SRJ, sada SiCG, i RH (preostali skupovi u Herceg Novome, Zagrebu, Beogradu, Zadru, Vršcu i Osijeku). Dosad je, od 1998. do 2005. godine, održano deset skupova i, također od strane *FNSt-a*, od 2000. do 2005. u Zagrebu, RH, tiskano devet knjiga/zbornika radova (radovi će, pak, s 10. skupa, održanoga od 23. do 25. rujna 2005. u Osijeku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, RH, biti tiskani u početku 2006. godine), s većinom plenarnih izlaganja i izjava te saopćenja podnijetih na tim skupovima, prije svega u radionicama unutar njih (usp. Fleck i Graovac, 2000.a i b, 2001.a i b, 2000.a i b, 2003., 2004. i 2005.).

Skupovi i osobito zbornici radova sa njih izazvali su pozornost znanstvene i stručne te druge javnosti i to ne samo u RH i SRJ, sada SiCG, iz kojih je pretežna većina sudionika skupova, te onim, već spomenutima, iz kojih je manjina sudionika skupova. Posebni su interes za pribavljanje tih knji-

---

mržnja i predrasudni stereotipi spram susjeda, a koji se prenose s generacije na generaciju, te u kojemu traje netolerantni oblik crno-bijeloga razmišljanja, svojstven totalitarnim sustavima, ne može se razvijati i ne može postati demokratsko društvo usmjereno ka slobodi i toleranciji. Ono će zaostajati zbog svojih predstava o neprijatelju i načina razmišljanja naslijeđenog iz prošlosti...

A predstava o prošlosti o kojoj se, na temelju povijesnih činjenica, a ne mitova i povijesnih laži, kontroverzno raspravlja od presudnog je značenja... Stoga FNSt ne želi samo pripomoći znanstveni dijalog... nego želi i nastoji da povijesna znanstvena saznanja dopru i do svakoga prosječnog građanina...

FNSt, usto, kao njemačka ustanova..., izloženi pristup zasniva i na svijesti o velikoj njemačkoj odgovornosti za negativne strane europske povijesti u 20. stoljeću. Stoga je sastavni dio političke kulture demokratske Njemačke... otvoreni i (samo)kritički odnos spram prošlosti, koji podupire i u drugih (Fleck, 2003.).

ga pokazali brojne nacionalne, sveučilišne, fakultetske i druge knjižnice te odsjeci brojnih fakulteta, instituta, zavoda... i pojedine udruge za proučavanje povijesti Balkana i Jugoistočne Europe, Hrvatske i Srbije, bivše *druge* Jugoslavije... te južnoslavenskih naroda, Hrvata, Srba i/ili Srbijanaca...,² kao i pojedinci, ne samo povjesničari i ne samo u spomenutim zemljama. Interes se, unatoč tome što *FNST* svoja izdanja besplatno dijeli i dostavlja svim mjerodavno zainteresiranima, nije mogao u potpunosti zadovoljiti, odnosno nadmašio je očekivanja, pa se pojedini zbornici radova više ne mogu pribaviti ili su još jedva dostupni.

Iz tih je razloga (no i ne samo zbog njih) *FNS*, sada u suradnji i sa zagrebačkom Zajednicom istraživača *Dijalog*. Udrugom za promicanje znanstvenog dijaloga (*Dijalog*),³

---

² U ovoj se knjizi, doduše rijetko, a i naknadno, koristi navedeno razlikovanje Srba i Srbijanaca. Većina sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara* (osobito oni iz SRJ, sada SiCG), pa i autori ove knjige koristili su, međutim, samo naziv *Srbi*, a veoma rijetko *Srbijanci*, iako se prvi naziv, u pravilu, često koristi za srpsko stanovništvo izvan Srbije, primjerice u BiH, CG, RH..., a drugi za isto stanovništvo u Srbiji. Međutim, naziv *Srbijanci* ne odnosi se samo na potonje stanovništvo nego obuhvaća ukupno stanovništvo Srbije (uostalom, svojedobno je i nastao baš zbog potreba izražavanja/objedinjenja ukupnog stanovništva Srbije, no nije, čini se, u potpunosti zaživio niti je prihvaćen baš u Srbiji, kao i svojedobno nastali sličan naziv *Hrvaćani* u Hrvatskoj za njeno ukupno, dakle ne samo hrvatsko stanovništvo).

³ I *Dijalog* je proizišao iz rada te djelovanja *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Naime, skupina je njegovih sudionika 2003. u Zagrebu osnovala *Dijalog* kao neprofitnu, nepolitičku i nevladinu organizaciju/udrugu, a sa svrhom ostvarenja još šire zamišljenih ciljeva i djelatnosti od onih već ostvarenih *Dijalogom povjesničara/istoričara*. Tako, primjerice, *Dijalog*, uz predstavljanje već objavljenih, planira i posve nove programe istraživanja, čiji bi rezultati – putem unutarnjeg dijaloga u RH te dijaloga sa svima *drugima* u hrvatskom okruženju i *zajedničkoj povijesti* – mogli poslužiti pro-

odlučio, prvo, svoje knjige/zbornike radova učiniti trajno posve dostupnima (usp. *portal* Centra za politološka istraživanja/CPI iz Zagreba: <http://www.cpi.hr>, korištenjem, kako slijedi, određenja: *početna stranica*, Dijalog povjesničara-istoričara, *više*, ili *znanost* online, *povijest* online, *6.*: Dijalog povjesničara-istoričara), te, drugo, ponoviti poneka dosadašnja izdanja *Dijaloga povjesničara/istoričara*, odnosno njihove pojedinačne dijelove, ali na sadržajno posve različiti način koji proizlazi iz pojedinih tema oblikovanih u plenarnim izlaganjima i izjavama te saopćenjima podnjetima na skupovima i u radionicama unutar njih, odnosno objavljenima u dosadašnjim zbornicima radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Takav će izbor, prema programu zajedničkog objavljivanja *FNSt-a* i *Dijaloga*, rezultirati nizom knjiga (tematskih zbornika više autora i monografija) sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara*. U svibnju 2005. godine, štoviše, već je tiskana prva takva knjiga/tematski zbornik skupine autora: *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?* [usp. Graovac (prir.), 2005.], a sada se, u prosincu iste godine, objavljuje i druga knjiga/monografija: I. Graovac - D. Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, potonja i uz financij-

---

micanju ne samo znanosti nego i demokracije, javnog mnijenja i tolerancije u nas, kao i međunarodnoga mira te moguće i nužne međusobne suradnje s *drugima*, prevladavanjem, u oba slučaja, povijesnih stereotipa, trauma i sukoba rješenjima lišenima bilo kakvih ideoloških i političkih pretpostavki, odnosno prijepora nametnutih izvan znanosti. Ostvarenje toga moguće je, a svakako i ponajbolje samo u suradnji s odgovarajućim institucijama u RH i njenom *povijesnom okruženju*, a u svrhu razvoja znanstvene svijesti o društvu te širenja povijesnih i drugih znanja koja pripomažu unutarnjemu i pomirenju s *drugima*: nije, naravno, riječ o političkom pomirenju nego o pomirenju s vlastitom prošlošću i/ili vlastitim prošlostima.

ske potpore Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH te Instituta *Otvoreno društvo* - Hrvatska iz Zagreba, sastavljena od srodnih radova s dosadašnjih *Dijaloga povjesničara/istoričara*, prije svega onih iz posebne radionice, utemeljene na 3. skupu, o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću, uz po jedan rad o istoj temi (o stradalima Hrvatima i Srbima od četnika te sudjelovanju i stradanju katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. u Hrvatskoj) podnijet na plenarnom zasjedanju, i to u vrijeme dok radionice nisu ni postojale, odnosno u radionici, utemeljenoj na 3. skupu, a ukinutoj od 5. skupa, o Katoličkoj i Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Hrvatskoj i Srbiji u 19. i 20. stoljeću.⁴

Među tim tako objedinjenima izlaganjima i saopćenjima – 78, od čega ih je 67 objavljeno, a 11 nije ili će tek biti 2006. objavljeno u knj. 10 *Dijaloga povjesničara/istoričara* – samo u 14 priloga problematika ljudskih gubitaka nije precizno vremenski (iako je, naravno, i u njima riječ o 20. stoljeću) ili prostorno određena (kada, primjerice, nije samo riječ o Hrvatskoj i Srbiji, šire i prostorima bivše *druge* Jugoslavije), jer u njima se, kada je ta problematika ponekad i vremenski te prostorno određena, obrađuju teorijske/pojmovne dileme (žrtve i/ili stradalnici?, porijeklo zločina u europskoj perspektivi, pojmovna/terminološka problematika tzv. *Sustava jasenovačkih logora* te pitanja suvremenoga hrvatsko-srpskog i/ili srbijanskog pomirenja u historiografiji), metodološka pitanja (suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka u 20. st. te pitanja

---

⁴ Popis svih objavljenih i neobjavljenih plenarnih izlaganja i saopćenja s dosadašnjih *Dijaloga povjesničara/istoričara* o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. st. (s osnovnim podacima o njihovim autorima) usp., pak, u posebnom prilogu pri kraju knjige.

utvrđivanja žrtava i stradalnika te materijalne štete u ratovima 1991.-1999. na području bivše *druge* Jugoslavije, a posebno problemi pisanja povijesti Domovinskog rata 1991.-1995. u Hrvatskoj, uz manipulacije i stereotipe u vezi s potonjim, kao i pitanje određenja žrtava i stradalnika u tom ratu) te iskustva, primjerice i američka (u vezi s primjenom tehnika *oralne historije* te s naglaskom na pitanja ženske povijesti i povijesti kao sjećanja) te njemačka, u istraživanju ljudskih gubitaka, kao i manipulacije s njima (osobito u vezi s pitanjima njemačkih odšteta nakon Drugoga svjetskog rata žrtvama nacizma, posebno i žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji). Od drugih, vremenski i prostorno određenih priloga samo se dva priloga odnose na vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije (o Hrvatima kao žrtvama u njoj te gubicima jugoslavenske žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitima). Preostali se prilozi ponajviše odnose na ljudske gubitke tijekom Drugoga svjetskog rata (prinudni i robovski radnici i radnice kao žrtve nacionalsocijalizma), osobito u nas, sa stradanjima pojedinih kategorija stanovništva (crnogorskog, hrvatskog, srpskoga i/ili srbijanskog te ostaloga stanovništva, primjerice pripadnika njemačke, poljske, romske i židovske nacionalne manjine) u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj (posebice i Istri te Srijemu i Dubrovniku, Rijeci te Zagrebu) i Srbiji (uključivo i na Kosovu i Metohiji te u Vojvodini) te izvan tih zemalja (u koncentracijskima i zarobljeničkim logorima), pa i uz obradu i pojedinačnih sudbina te uloga (Ivo Rojnica) te profesija/zvanja (stradanja medicinskog osoblja u *Jasenovcu* te katoličkog svećenstva i pravoslavnih svećenika/sveštenoslužitelja te mitropolita) i stanja arhivskih izvora (primjerice o ljudskim gubicima na Kosovu i Metohiji te o ljudskim gubicima u izdanjima Muzeja žrtava genocida/MŽG-a u Beogradu), a koje je stradalo od

albanskih nacionalista, četnika, njemačkih nacista, partizana, talijanskih fašista, ustaša i drugih te, posebno pri bombardiranjima, i od saveznika. Pojedini se prilozi o tim stradanjima odnose na literaturu o tome ili se zasnivaju na poslijeratnim svjedočenjima/memoarskim zapisima, primjerice logorašica iz logora *Jasenovac* i *Stara Gradiška* u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), i popisima (sva o stradanjima u Hrvatskoj, odnosno onih iz Hrvatske) iz 1950. i, uz reviziju, 1964. godine: stvarni gubici Hrvatske te stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ) i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), sa socijalno-ekonomskom strukturom potonjih. Manji se broj priloga, pak, odnosi na razdoblje neposredno nakon Drugoga svjetskog rata: stradali Folksdojčeri, s posebnim osvrtom na stradanje djece i oboljelih od tifusa, u *drugo* Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj, odnosno radnim logorima *Krndija* i *Valpovo*, uz djelovanje prognanih predstavnika i organizacija njemačke nacionalne manjine iz Jugoslavije u inozemstvu, te na dugotrajnija razdoblja u vrijeme trajanja *druge* Jugoslavije: progoni političke oporbe, konkretnije i prvaka Hrvatske seljačke stranke te katoličkog svećenstva i *križara* u Hrvatskoj. Manji se dio priloga odnosi i na najnovije razdoblje, točnije na *razdoblje jugoslavenskog rata* i/ili ratove 1991.-1999. godine (nastanak arhivskih fondova pri arhivskim ustanovama zemalja bivše *druge* Jugoslavije u konceptu *oralne historije*), ponajviše na Domovinski rat u Hrvatskoj 1991.-1995. godine: položaj i stradanje hrvatskog stanovništva u Baniji ili, prema suvremenom određenju u RH, na Banovini i na području općine Drniš (1993. godine) za vrijeme Republike Srpske Krajine te pokazatelji o civilnim, prije svega srpskima žrtvama u bivšim, pod zaštitom Ujedinjenih naroda, sektorima *Jug*, *Sjever* i *Zapad* u *Bljesku* i *Oluji* te nakon njih, posebno nakon *Oluje*, uz obradu i pojedinačnih sud-

bina te uloga (Dmitar Obradović). Naposljetku, posebnu skupinu priloga čine oni koji se, uz poneke već navedene, ali drugačije razvrstane, odnose samo na pojedina pitanja o ljudskim gubicima u izvorima te literaturi (povijesnoj, publicističkoj i književnoj), udžbenicima i žrtvoslovima, samo hrvatskima, objavljenima poslije Drugoga svjetskog rata: primjerice o problematici ukupnih ljudskih gubitaka u 20. st. u Jugoslaviji, osobito Hrvatskoj, Europi i svijetu, logora *Jasenovac*, savezničkih bombardiranja potkraj Drugoga svjetskog rata u nas, *Bleiburga* i *Križnog puta* te stradanja Folksdojčera/pripadnika njemačke nacionalne manjine ne samo u logorima *Krndija* i *Valpovo*, odnosno, šire, o žrtvama i stradalnicima tijekom Drugoga svjetskog rata u nas i neposredno nakon njega, uz posebni prilog o promjenama u prikazu Drugoga svjetskog rata u nas u udžbenicima. Usto, iz te su radionice, uz neobjavljene rasprave u njoj, što je slučaj, uz dvije iznimke, i u drugim radionicama *Dijaloga povjesničara/istoričara*, objavljene i poneke diskusije/polemike, primjerice one između hrvatskih sudionika susreta Vladimira Žerjavića i I. Graovca o stradalim Hrvatima od četnika, stradalim Srbima i broju stradalih u *Jasenovcu* tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj te I. Graovca i Vladimira Geigera o pitanjima istraživanja poslijeratnih žrtava i stradalnika, osobito bleiburških.

Svi prilozi u monografiji I. Graovca - D. Cvetkovića, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, ovdje prema odabiru Uredništva biblioteke *Dijalog: LJUDSKI GUBICI* (H.-G. Fleck, SRNj, Dušan Gamser, SiCG, te I. Graovac, RH), a izvedbeno prema konačnom odabiru urednice knjige D. Krivde, tajnice *Dijaloga*, već su objavljeni u pojedinima od devet ranije navedenih zbornika radova ili će – jedan prilog – biti u početku 2006. tiskani u

10. zborniku radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Ovdje su, međutim, za razliku od oblika dosadašnjih objavljivanja prema jeziku i pismu autora, svi tiskani na hrvatskome jeziku (a ne, primjerice, i na srpskom), uz uporabu latiničkoga pisma (a ne, primjerice, i ćiriličkog), jer riječ je o posebnom izdanju prije svega za hrvatsko područje, pri čemu više nije potrebno *štititi* ravnopravnost jezika i pisma autora (ovdje samo D. Cvetkovića), osim kada je riječ (i za I. Graovca) o njihovu osobnom izboru izričaja/stila u oblikovanju priloga. Ne samo iz tih razloga i naslovi su pojedinih priloga morali biti izmijenjeni [izmijenjeni ili ispušteni dijelovi ipak se ovdje, ali ne, primjerice, i u sadržaju, navode u uglatim zagradama],⁵ i to kako slijedi, uz naznaku, s iznimkom jednoga neobjavljenog priloga, knjiga (i stranica u njima) *Dijaloga povjesničara/istoričara* u kojima su već objavljeni:

---

⁵ Isto vrijedi i za slične kasnije izmjene i/ili slična kasnija ispuštanja (ponajviše u pojedinom prilogu ponavljanja već izrečenoga u ranijem prilogu ili ranijima priložima): mimo uglatih zagrada je najčešće hrvatski, a unutar njih neki drugi, uglavnom srpski izričaj (primjerice, prema onome što odmah slijedi, *koncentracijski*, umjesto [*koncentracioni*] logor, *izvan područja*, umjesto [*van teritorija*], i sl.), odnosno, rjeđe, i obrnuto: mimo zagrada je najčešće srpski, a unutar njih neki drugi, uglavnom hrvatski izričaj (primjerice, također prema onome što odmah slijedi: *n[lj]emački* i sl.), a i to ponajviše pri navođenju dijela izvora i literature, kada se, ponekad, umjesto uglate zagrade koristi i kosa crta (primjerice, opet prema onome što odmah slijedi, *trenutačno/trenutno*, *obavljeni/izvršeni* i sl.). Potonje se koristi i kod prijevoda sa srpskog i/ili navođenja dijelova radova (navoda), također ponajviše s istog jezika, a koji, dakle, izvorno nisu objavljeni na hrvatskom jeziku, a ovdje se, tako preuzeti, zbog lakoće čitanja i na prijedlog recenzenata ipak daju na hrvatskom jeziku.

Kada je, nadalje, riječ i o manjim, a izrazito samo funkcionalnima ispuštanjima ranijih dijelova (osobito onih gdje se javljaju ponavljanja već izrečenoga) unutar ovdje objavljenih priloga, oni se označavaju sa ..., dakle tri točke bez zagrada.

- I. Graovac, Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?, knj. 5, 429-443, [u: Fleck - Graovac, 2002.a], te Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, knj. 3, 525-539, [u: Fleck - Graovac, 2001.a],

- D. Cvetković, Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine [prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenutačnog/trenutnog stanja prema do sada obavljenoj/izvršenoj reviziji], knj. 5, 481-501, [u: Fleck - Graovac, 2002.a], Stradalo stanovništvo [Pregled stradanja stanovništva] Hrvatske 1941.-1945. u n[*j*]emačkim[a] koncentracijskim [koncentracionim] logorima izvan područja [van teritorija] Jugoslavije, 10. skup (saopćenje u tisku), Stradali pripadnici [Stradanje pripadnika] VKJ iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima, knj. 8, 371-385, [u: Fleck - Graovac, 2004.], te Stradali pripadnici NOVJ iz Hrvatske i njihova socijalno-ekonomska struktura [objedinjena dva objavljena saopćenja: Socijalno-ekonomska struktura stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine, knj. 7, 527-547, u: Fleck - Graovac, 2003., i Stradali pripadnici NOVJ iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenutačnog/trenutnog stanja prema do sada obavljenoj/izvršenoj reviziji, knj. 6, 365-381, u: Fleck - Graovac, 2002.b], te

- I. Graovac, Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. godine, knj. 2, 537-550, [u: Fleck - Graovac, 2000.b], Stradali Hrvati i Srbi [Posljedice državotvorne ideje i nacionalnointegralističke ideologije četničkog pokreta na primjeru stradalih Hrvata i Srba] od četnika 1941.-1945. [tijekom Drugoga svjetskog rata] u Hrvatskoj, knj. 1, 207-224, [u: Fleck - Graovac, 2000.a], te Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od

četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, knj. 4, 553-564, [u: Fleck - Graovac, 2001.b].⁶

Tome su, usto, od strane I. Graovca, pridodani i prilozi sastavljeni nakon svih dosad održanih skupova, dakle samo za ovu knjigu:

- Izvori i literatura,⁷ Kratice i Kazalo te Popis plenarnih izlaganja i saopćenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa deset skupova (1998.-2005.) i u devet knjiga/zbornika radova (2000.-2005.) *Dijaloga povjesničara/istoričara*.

---

⁶ U potonjem je prilogu pridodana i znatno skraćena diskusija/polemika između V. Žerjavića i I. Graovca, koja je, kada je riječ o prilogu prvoga sudionika (Žerjavić, 2002.), nastala izvan i nakon skupova *Dijaloga povjesničara/istoričara*, ali u vezi s pojedinim saopćenjima na njima, te je, uz odgovor drugoga sudionika (Graovac, 2002.b), i objavljena u 5. zborniku radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*, odnosno u: Fleck - Graovac, 2002.a: V. Žerjavić, O stradanjima u Drugome svjetskom ratu: stradali Hrvati od četnika, stradali Srbi i broj stradalih u *Jasenovcu*, knj. 5, 565-572, te I. Graovac, Neopravdane primjedbe i opravdane pohvale, knj. 5, 573-579.

⁷ Zahvaljujući tim izvorima i literaturi, koji se odnose samo na one izravno korištene u tekstovima I. Graovca i D. Cvetkovića, bilo je moguće, što je dodatna, ali samo formalna izmjena u odnosu na njihove izvorne radove, ukloniti niz bilježaka koje su otežavale čitanje te podatke iz njih, što je preglednije, unijeti u same tekstove, a uz skraćeno pozivanje na pojedine izvore te autore i njihove radove. A samo – i to uistinu rijetko – gdje su recenzenti izričito tražili ili gdje je to, zbog dodatnih neophodnih pojašnjenja bilo potrebno, unijela sam, kao urednica knjige/monografije, a uz oznaku *op.ur.*, i manje – ali nikako sadržajne ili one koje mijenjaju smisao – dopune tekstova, pa dakle i bilježaka, što je sve dosljedno označeno uglatim zagradama, slično kao i pri ostalim već ranije spomenutima takvim intervencijama u tekstove. Takve se intervencije, usto, ponajviše odnose na, prema dogovoru autora, ujednačavanje pojmova koje su oni ranije dijelom i raznoliko koristili: primjerice općenito *stradali*, umjesto *žrtve i stradalnici, pokret otpora*, umjesto *partizanski pokret* i/ili, točnije i šire, a u ovisnosti o kontekstu, *antifašistički i oslobodilački te građanski i revolucionarni rat*, i sl.

A naposljetku se daju i sažetak/rezime knjige (na hrvatskome te, prema abecednom redu, engleskom, njemačkom i srpskom jeziku) te njen sadržaj (uz hrvatski na početku knjige, i sadržaj na engleskom, njemačkom i srpskome jeziku na kraju knjige), uz posve kratke osnovne natuknice o autorima monografije.

Svi prilozi u monografiji, a posebno jer je prije svega riječ o prilozima povjesničara, a potom i o svojevrsnoj povijesti *Dijaloga povjesničara/istoričara*, nisu sadržajno mijenjani (samo su, što je već navedeno u ranijim napomenama, točnije bilješkama gotovo neznatno te, i to funkcionalno, a zbog izbjegavanja ponavljanja, skraćivani – što je sve označeno sa ..., dakle tri točke bez zagrada, ili, u manjem broju slučajeva, samo dijelom izmijenjeni, odnosno češće, a zbog jasnoće teksta, ujednačenja/izjednačenja pojmova, pa i zahtjeva recenzenata ili pojašnjenja urednice, dopunjeni – što je sve označeno uglatim zagradama) te su gotovo istovjetni onima već objavljenima u zbornicima radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Razlozi su tome, uz izbjegavanje *naknadne pameti*, što se, uz vjerodostojnost autora, koji nisu u međuvremenu promijenili svoje istraživačke teze i određenja te rezultate istraživanja, u potpunosti htjelo očuvati izgovoreno (i objavljeno) te značenje izgovorenog (i objavljenog) u vremenima, točnije godinama kada se ništa slično u RH i SRJ, sada SiCG, nije izgovaralo (i objavljivalo). Taj je *vremenski kontekst* u pojedinim prilozima i moguće značajniji od njihove znanstvene i svake druge vrijednosti. Stoga će, usputno, isti pristup biti korišten i u drugim knjigama (tematskim zbornicima više autora i monografijama) sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara* koje slijede u biblioteci *Dijalog*.

Uvršteni su prilozi, i prije njihova pojavljivanja u ovoj monografiji, dijelom bili znanstveno i stručno komentirani, primjerice u već spomenutoj diskusiji/polemici V. Žerjavića (usp. Žerjavić, 2002.) te u hrvatskome i srbijanskom tisku (usp., primjerice, prema redoslijedu pojavljivanja, Puhovski, 2000., Latinović, 2000.: 7,⁸ Kovačević, 2000.: 5,⁹ Krušelj, 2001.: 17,¹⁰ Pilsel, 2001.: 4,¹¹ Dragojević, 2001.: 9¹² i

---

⁸ Neven Budak o 2. skupu: "Među povjesničarima koji", među ostalim, "ne žele uveličati svoje žrtve u nekome patološkom odnosu prema prošlosti... uvijek će biti lako uspostaviti komunikaciju".

⁹ Na 4. skupu bilo je riječi i o "sukobima, zločinima te žrtvama" i stradalnicima, "a sve u cilju da se ne prikrije istina i da se ne podjaruju nove strasti". Unatoč *historijskih bjelina*, ipak "tabu tema više nema. Hrvatski [h]istoričari su", u tom sklopu, "npr. I. Graovac, iz[i]šli s brojkom/brojem... četničkih zločina u Hrvatskoj" 1941.-1945. godine.

¹⁰ Na 5. susretu, u radionici o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću, "zanimljiv je", među ostalima, "bio nastup... suradnika beogradskog MŽG-a", primjerice D. Cvetkovića o popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine, prema kojemu je, primjerice, u Hrvatskoj bilo 194.749 stradalih, i to bez kolaboracionista i/ili kvislinga, dakle četnika, domobrana i ustaša. Od 1995. "MŽG se koristio svom raspoloživom građom da bi dopunio taj popis, koji je svojedobno i *bunkeriran* baš s tezom o manjkavosti ukupnog rezultata. No, kada bi se i pridodalo navodnih četrdesetak posto nepopisanih žrtava" i stradalnika, opet ukupni broj "za cijelu Jugoslaviju ne bi dosego više od milijun žrtava" i stradalnika, "što je na razini već odavno poznatih Kočovićevih" (usp. Kočović, 1985., 1990. i 1999.) "i Žerjavićevih demografskih procjena" (usp. Žerjavić, 1989. i 1992.a). "U konkretnom slučaju, spomenuta je dopuna za Hrvatsku dosegla desetak posto", odnosno sada obuhvaća "213.396 imena", uključujući "i neprijateljske formacije i članove njihovih obitelji, tako da više nema nepremostivih razlika između srbijanskih i hrvatskih istraživanja. Najzanimljivije je", usto, "da su beogradski istraživači iz toga revidiranog popisa izvukli" i "jasenovačke žrtve, koje također bitno odudaraju od poznate velikosrpske" i/ili velikosrbijanske "mitomanije...: s područja Hrvatske u tome ustaškom logoru" stradalo je "41.467 osoba..., a kada se... pridoda i BiH, kao sastavni dio NDH, onda" se ukupni jasenovački broj svodi na 79.872 žrtve.

2003.: 39,¹³ itd.), pri čemu se posebno naglašavaju *neočekivane podudarnosti* u pristupu i rezultatima dvojice autora iz RH i SiCG, ranije SRJ, što je i otvorilo mogućnost prvoga tiskanja zajedničke znanstvene knjige/monografije jednoga autora iz Hrvatske, a drugoga iz Srbije nakon okončanja, doduše neobjavljenog, ali stvarnoga rata 1991.-1995. između i te dvije države, i to baš u RH te na temu do sada *veoma osjetljivog*, ako ne i *najosjetljivijega pitanja* iz ranije/novije *zajedničke povijesti* Hrvata i Srba i/ili Srbijanaca. Iz tih razloga, naposljetku, čini mi se ne samo primjernim, nego i potrebnim, umjesto na koricama knjige – kako je uobičajeno u nas – ove uvodne napomene završiti navode-

---

“Hrvatski se doprinos istraživanju viktimoloških fenomena... ogledao i u... zalaganju I. Graovca za precizniju stručnu terminologiju” o žrtvama i/ili stradalnicima. “Od žrtava”, u pravilu nevinih civila, “treba odvojiti stradalnike, koji su također izgubili živote, ali su kao pripadnici vojnih i paravojnih postrojbi, pa i kao politički aktivisti... sudjelovali i u pripremi te izvršenju zločina. Zato žrtve zaslužuju dužni pijetet, a stradalnici imaju pravo samo na obilježeni grob”.

¹¹ “Među zaključcima” 5. skupa “moglo se čuti da su teme iz Drugoga svjetskog rata, kao što su ustaški zločini nad srpskim narodom, genocid nad Židovima i Romima te zločini protiv vlastitoga hrvatskog naroda zbog drukčijeg načina mišljenja, pitanja koja je neophodno do kraja rasvijetliti jer njihovi nerasvijetljeni odjeci i danas uvelike predstavljaju podlogu za manipulacije i nacionalistička pretjerivanja na ovim prostorima”.

¹² “Najzanimljivija sesija” 6. skupa “bila je ona koja se odnosila na ljudske gubitke... D. Cvetković je”, primjerice, “u saopćenju o nacionalnoj strukturi stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske” dao analizu trenutačnog “stanja prema do sada” obavljenoj reviziji popisa iz 1964. godine. “Istraživanje nije dovršeno, ali je pretpostavka da je broj” stradalnika među hrvatskim partizanima 102.000”.

¹³ Andrea Feldman o 1.-7. skupu: “Veliki napredak je”, među ostalima, “načinjen posebno u dijelu u kojemu su se kolege s obje strane” *Dijaloga povjesničara/istoričara* “dogovorili oko metodologije i načina istraživanja... te prezentirali gotovo istovjetne rezultate”.

njem dijelova iz recenzija prof.dr.sc. Ive Goldsteina, redovnog profesora Filozofskog fakulteta, i dr.sc. Zdenka Radelića, višega znanstvenog suradnika Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu:

- I. Goldstein:

Zbirka tekstova D. Cvetkovića i I. Graovca [prigoda je da se u jednoj monografiji], na jednome mjestu, pronađu [njihovi] tekstovi koji čine smislenu i logičnu cjelinu, [a s temom koja je] dugo vremena, pa čak i danas bila predmetom uporne politizacije i manipulacije. Tema je sama po sebi traumatična, a svaki je jednostrani pristup čini još traumatičnijom. U raspravama je dominirala i još dominira mučna prepirka, povremeno i morbidna, o neutvrđenome broju žrtava, nabijena osobnima i nacionalnim resantimanima te blokirana tvrdima političkim predrasudama. Jednostranosti zamućuju realnu sliku o žrtvama Drugoga svjetskog rata, pa i o samome ratu u Hrvatskoj. [Stoga] se autori i neposredno bave temom manipulacije (primjerice I. Graovac, Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima...?), [nastojeći raspravu] odvesti u posve drugome smjeru: u smjeru skrupuloznog bavljenja prošlošću, a povijesna istina koja iz tih istraživanja proizlazi trebala bi biti brana tim politikantskim diskusijama. Iz tih su razloga tekstovi I. Graovca i D. Cvetkovića daljnja nadogradnja istraživanja [primjerice] V. Žerjavića [od 1989. pa nadalje], iako autori nisu obuhvatili sve teme i sve aspekte istraživanja ljudskih gubitaka [Hrvatske 1941.-1945. godine, no] upućuju buduće istraživače na metode i ciljeve koje bi oni trebali poštovati.

[Tekstovi u monografiji, stoga], predstavljaju za sada najsveobuhvatniji kompendij relevantnih saznanja o ovome odsječku hrvatske povijesti. [A unatoč tome] što su naša saznanja o naslovljenoj temi daleko od toga da budu kompletna..., već danas se može reći da će tekstovi I. Graovca i D. Cvetkovića [iz ove knjige] biti relevantni za svako daljnje proučavanje teme, jedne od najosjetljivijih iz razdoblja Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj.

- Z. Radelić:

Dosadašnja istraživanja [ljudskih gubitaka Hrvatske 1941.-1945. godine] nisu [do sada] dala zadovoljavajuće rezultate, [pa je, stoga], svako istraživanje i problematiziranje [tog] stradanja, a koje poštuje pravila struke..., dobrodošlo. [To vrijedi i za] knjigu dvojice autora – I. Graovca i D. Cvetkovića – u kojoj se s različitih stajališta obrađuje [ta] problematika [te definiraju] nekih temeljni pojmovi u viktimologiji, proučava suodnos demografije i historiografije u [tim] istraživanjima... te donose nove analize struktura stradalih i počinitelja [zločina. Riječ je o prilogima] u kojima autori izlažu višegodišnje rezultate svojih istraživanja, od demografsko-socioloških do statističko-historiografskih, pružajući odgovore na mnoga pitanja, ali još više naglašavajući [opće i stvarne] probleme istraživanja... [Njihova se] istraživanja, pak, nastavljaju na rezultate najpoznatijih istraživača problematike stradalih u Drugome svjetskom ratu [u nas], poput Bogoljuba Kočovića [od 1985. pa nadalje] i V. Žerjavića [od 1989. pa nadalje], no dvojica autora na pojedinim mjestima idu i korak dalje. Novine su detaljnija analiza pojedinih kategorija stradanja te definiranja žrtava i stradalnika. Novi podaci dopunjuju već poznato, napose gdje se autori upuštaju u detaljniju analizu [ranijih] popisa [stradalih], dovodeći – na nekim mjestima – u pitanje i dosadašnje rezultate, primjerice Žerjavićeve tvrdnje [i podatke] o počiniteljima zločina.... [Pritom], koristeći i rezultate prethodnika..., dvojica autora poštuju pravila koja su si zadali, a prema potvrđenima metodološkim obrascima u ranijim istraživanjima.

Iako mnoga otvorena pitanja i dalje ostaju, u monografiji su, [ipak], dvije činjenice neosporne: definiranje predmeta istraživanja i naglašavanje njegove složenosti te dovođenje u pitanje nekih uvriježenih interpretacija. [Pritom je], čini se, [riječ i o] konačnom obračunu s očitim krivotvorinama, ponajviše u srbijanskoj historiografiji, a u pogledu izmišljenih i, zbog političkih potreba, preuveličanih brojeva [pojedinih] stradalih. Sve to su očiti i pohvale vrijedni pomaci... te će, nadam se, ovo djelo – u kojemu je izražena znanstvena, a to znači kritička i objektivna svijest koja ne podliježe optužbama, obrani ili, pak, osudama prošlosti i njenih sudionika – pripomoći prevladavanju zlouporaba i krivotvorina... [nastalih sa ciljem] političkih probitaka.